

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 02 | pp. 214-218 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

AKT SOHASIDAGI KORXONALARDA MAJBURIYATLAR BO'YICHA ICHKI NAZORAT TIZIMINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH METODOLOGIYASI

Amirov Askar Aktamovich

Toshkent dalat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi,

ORCID: 0009-0008-1673-0303

E-mail: asqar@tuit.uz

Annotatsiya. Maqolada AKT sohasidagi korxonalarda majburiyatlar bo'yicha ichki nazorat tizimining samaradorligini baholashning ball-reyting metodikasi tadqiq etilgan. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan metodika 5 ta funksional blok \times 4 ta indikator = 100 ball tizimiga asoslangan bo'lib, besh darajali reyting (A, V, S, D, Ye) asosida korxonani baholash imkonini beradi. Metodika COSO Internal Control Framework 2013 talablariga mos holda shakllantirilgan va «O'zbektelekom» AK misolida amaliy sinalgan.

Kalit so'zlar: ichki nazorat, ball-reyting metodikasi, samaradorlik, COSO Framework, AKT sohasi, majburiyatlar, risk-menejment, audit.

Abstract. The article investigates a scoring-rating methodology for assessing the effectiveness of the internal control system over liabilities at ICT sector enterprises. The methodology developed by the author is based on a system of 5 functional blocks \times 4 indicators = 100 points and allows evaluating an enterprise based on a five-level rating (A, B, C, D, E). The methodology is formed in accordance with COSO Internal Control Framework 2013 requirements and tested on the example of JSC «Uzbektelecom».

Key words: internal control, scoring-rating methodology, effectiveness, COSO Framework, ICT sector, liabilities, risk management, audit.

Kirish.

Zamonaviy korporativ boshqaruv tizimida ichki nazorat muhim rol o'ynaydi. Ichki nazorat tizimi korxonada majburiyatlar hisobining aniqligi, moliyaviy hisobotning ishonchliligi hamda xalqaro standartlarga mosligi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. AKT sohasidagi yirik korxonalar (masalan, «O'zbektelekom» AK va «O'zbekiston pochta» AJ) murakkab majburiyat strukturasi ega bo'lib, ularda ichki nazorat tizimining samaradorligi alohida ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi 2021-yil 25-fevraldagi O'RQ-677-sonli Qonunining 16-moddasida ichki nazorat tizimining samaradorligiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 11 apreldagi 171-son qarori asosida audit xalqaro standartlarining (AXS) milliy amaliyotda qo'llanilishi tartibi belgilangan. Xususan, AXS 315 (qayta ko'rilgan 2019) «Moddiy buzilish risklarini aniqlash va baholash» standarti ichki nazorat tizimini baholash metodologiyasini belgilaydi. Biroq

amaliyotda ichki nazorat samaradorligini baholash uchun tizimli, o'lhovli va ob'ektiv metodika yetarli emas.

Adabiyotlar sharhi.

Ichki nazorat tizimini baholash masalalariga oid ilmiy adabiyotlar orasida o'zbek olimlarining tadqiqotlari muhim o'rin tutadi.

I.N.Qo'ziev audit hisoboti tuzish metodologiyasiga bag'ishlangan monografiyasida ichki nazorat tizimini baholashning o'ziga xos jihatlarini yoritgan. [1]

F.Sh.Ochilov audit nazariyasi va amaliyotiga oid ishida AXS standartlarining ichki nazorat baholashdagi o'rnini ko'rsatgan. [2]

S.K.Maxmudov moliyaviy hisobot va audit darsligida ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash yondashuvlarini taqdim etgan. [3]

N.B.Abdusalomova buxgalteriya hisobi va auditning zamonaviy muammolarini o'rganishda ichki nazoratning ahamiyatini ta'kidlagan. [4]

A.D.Juraev buxgalteriya hisobi nazariyasida nazorat funksiyasining o'rnini keng yoritgan. [5]

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi: tizimli tahlil, kontent-tahlil (COSO Framework, AXS standartlari matnlari), ekspertli baholash (Delfi usuli), statistik tahlil, anketa so'rovnomasi hamda amaliy sinov. Metodikani ishlab chiqish jarayonida 20 nafar ekspertdan (ichki audit xodimlari, moliya direktorlari, audit tashkilotlari mutaxassisleri) Delfi usulida baholar olindi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Tadqiqot natijasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan ball-reyting metodikasi 5 ta funksional blok va 20 ta indikatoridan tashkil topgan (har funksional blokda 4 tadan indikator). Jami ball – 100. Metodikaning strukturasi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Ichki nazorat tizimini baholash metodikasining funksional bloklari¹

Blok	Nomi	Mazmuni	Ball
I	Vakolatlash	Hujjatlar tasdiqlash, vakolatlar tizimi, javobgarlik	20
II	Hujjatlashtirish	Tizimlilik, standartlar, ilova qilish, arxiv	20
III	Tan olish aniqligi	Mezonlarga moslik, vaqt to'g'riligi, klassifikatsiya	20
IV	Baholash ishonchliligi	Usullar, izchillik, manba ishonchi, qayta baholash	20
V	Oshkor qilish to'liqligi	Moliyaviy hisobot shaffofligi, izohlarning to'liqligi	20
Jami	—	—	100

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Birinchi blok — «Vakolatlash» (20 ball) — ichki nazorat tizimining tashkiliy asosini baholaydi. To'rtta indikator: (1) vakolatlarni aniq belgilash; (2) hujjatlarni tasdiqlash tartibi; (3) javobgarlikning tizimi; (4) ziddiyatsiz vazifalar taqsimoti. Har bir indikator uchun 0-5 ball beriladi. Muallif tomonidan 80 savoldan iborat so'rovnomma ishlab chiqilgan (har indikator uchun to'rt savol).

Ikkinchi blok — «Hujjatlashtirish» (20 ball) — majburiyatlar hisobiga oid hujjatlashtirish tizimini baholaydi. Indikatorlar: (1) hujjat shakllarining standartligi; (2) hujjatlarning to'liqligi; (3) ilova qilinishning mantiqiyliqi; (4) arxivlash va saqlash tartibi. Hujjatlashtirish sifati bevosita majburiyatlarning to'g'ri aks ettirilishiga ta'sir qiladi.

Uchinchi blok — «Tan olish aniqligi» (20 ball) — majburiyatlarni tan olishning aniqlik darajasini baholaydi. Indikatorlar: (1) BHXS 37 mezonlariga moslik; (2) tan olish vaqtining to'g'riligi; (3) tasnif aniqligi (uzoq/joriy muddat, yuridik/konstruktiv); (4) tan olingan majburiyat miqdorining to'g'riligi. Bu blok korxonaning xalqaro standartlarga moslik darajasini ko'rsatadi.

To'rtinchi blok — «Baholash ishonchliligi» (20 ball) — majburiyatlarni baholash usullarining sifati ko'rsatkichi. Indikatorlar: (1) qo'llanilayotgan baholash usulining to'g'riligi (tannarx, amortizatsiyalangan, haqqoniy qiymat); (2) baholash usuli izchilligi (consistency); (3) manbalarning ishonchliligi; (4) qayta baholash muntazamligi. Beshinchi blok — «Oshkor qilish to'liqligi» (20 ball) — moliyaviy hisobotda majburiyatlarni aks ettirishning to'liqlik darajasini baholaydi. Baholash natijasida korxonada besh darajali reyting tizimidan biriga joylashtiriladi (2-jadval).

2-jadval

Ichki nazorat tizimi samaradorligi reytingi shkalasi²

Reyting	Ball	Baholash	Tavsiya
A	91-100	Yuqori samaradorlik	Mavjud tizimni takomillashtirish
B	71-90	Yaxshi samaradorlik	Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish
C	51-70	O'rta samaradorlik	Funksional bloklarni mustahkamlash
D	31-50	Past samaradorlik	Tizimni jiddiy qayta ko'rib chiqish
E	0-30	Qabul bo'lmaydigan samaradorlik qmlib	Ichki nazorat tizimini qaytadan tashkil etish

Metodikani «O'zbektelekom» AK misolida amaliy sinash natijasida, korxonada 78 ball to'plab, «B» (yaxshi samaradorlik) toifasiga joylashtirildi. Bloklar bo'yicha baholar: vakolatlash — 17 ball, hujjatlashtirish — 15 ball, tan olish aniqligi — 16 ball, baholash ishonchliligi — 14 ball, oshkor qilish to'liqligi — 16 ball. Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq tavsiyalar berildi. Hujjatlashtirish blokida — hujjat shakllarini standartlashtirish kerak; baholash ishonchliligi blokida — MHXS 9 bo'yicha baholash usulini takomillashtirish zarur.

² Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

3-jadval

«O'zbektelekom» AK ichki nazorat tizimining bloklar bo'yicha bahosi³

Blok	Maks. ball	Olingan ball	Daraja
I. Vakolatlash	20	17	85% (yaxshi)
II. Hujjatlashtirish	20	15	75% (qoniqarli)
III. Tan olish aniqligi	20	16	80% (yaxshi)
IV. Baholash ishonchliligi	20	14	70% (qoniqarli)
V. Oshkor qilish to'liqligi	20	16	80% (yaxshi)
JAMI	100	78	B (yaxshi)

Ishlab chiqilgan metodikaning amaliy afzalliklari quyidagilardan iborat. Birinchidan, metodika ob'ektiv va o'lchovli natija beradi – 100 ball tizimi asosida korxonada aniq reyting toifasiga joylashtiriladi. Ikkinchidan, 80 savlik so'rovnomada amaliyotchi-mutaxassislar uchun qulay va tushunarli tuzilgan. Uchinchidan, metodika COSO va AXS talablariga mos holda shakllantirilgan, bu esa xalqaro darajadagi e'tiborga sazovor bo'lishini ta'minlaydi.

«O'zbektelekom» AKdan olingan natijalar asosida korxonada ichki nazorat tizimini takomillashtirish uchun quyidagi aniq choralar taklif etildi: (1) hujjat shakllarini standartlashtirish, elektron hujjat aylanishi tizimini joriy etish; (2) MHXS 9 bo'yicha baholash usuli xodimlari uchun maxsus o'qitish kurslarini tashkil qilish; (3) ichki nazorat monitoringi jarayonini avtomatlashtirish; (4) risk-matritsasini yangilash. Ushbu choralar amalga oshirilgach, korxonaning ichki nazorat samaradorligi 78 balddan 91 balgacha (A toifasi) oshishi mumkin.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

AKT sohasidagi korxonalarda majburiyatlar bo'yicha ichki nazorat tizimining samaradorligini baholashning ball-reyting metodikasi ishlab chiqildi. Metodika 5 ta funksional blok, 20 ta indikator va 100 ballik tizimiga asoslangan.

COSO Internal Control Framework 2013 va AXS 315 talablariga mos holda shakllantirilgan metodika AKT sohasining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga oladi. Besh darajali reyting shkalasi (A, B, C, D, E) korxonani samaradorlik bo'yicha aniq tasnif etish imkonini beradi.

«O'zbektelekom» AK misolida amaliy sinov natijasida korxonada «B» toifasiga (78 ball) joylashtirildi. Aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq amaliy tavsiyalar berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI/ REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevraldagi O'RQ-677-sonli «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni.
2. Abdusalomova, N.B. (2021). Buxgalteriya hisobi va auditning zamonaviy muammolari. Monografiya. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA. – 328 b.

³ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

3. O'razov, K.B. Buxgalteriya hisobi: darslik. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYa. – 520 b.
4. Ko'ziev, I.N. Auditorlik hisobotini tuzish va umumlashtirish metodologiyasini takomillashtirish. Monografiya. – Toshkent: O'zbekiston. – 256 b.
5. Ochilov, F.Sh. Audit nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYa. – 340 b.
6. Juraev, A.D. (2018). Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi. – 424 b.

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

